Н.А.Ковальська (Одеса)

УДК 4 + 808.3 + 415.412.5 + 398.9

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ МЕТАФОРИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У статті досліджується когнітивна природа метафори в українських пареміях, систематизуються та узагальнюються визначення метафори як одного з когнітивних методів, з'ясовується її місце в когнітивній лінгвістиці, досліджується наявність і місце метафори в українських прислів'ях та приказках.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, метафора, метафоризація, паремія, приказка, прислів'я.

Однією з інноваційних форм у лінгвістиці кінця XX ст. стала когнітивна лінгвістика (або когнітивна граматика). Початок XXI ст. характеризується підвищеною зацікавленістю в цій галузі. Більш поглиблено вивчають мову, мовлення у зв'язку з когнітологією. Серед науковців, що досліджують когнітивну семантику, варто назвати такі прізвища, як Дж.Лакофф, Р.Лангакер, Р.Джекендофер, Ч.Філлмор, А.Гольдберг, Дж.Тейлор, А.Вежбицька, М.Кормак, В.Касевич, О.Селіванова, П.Паршин, М.Кочерган та багато інших.

Із безлічі когнітивних структур та процесів найбільш поширеним і цікавим у лінгвістиці є процес метафоризації. Дослідження в цьому напрямку безмежні, бо предметом метафоризації може бути все те, що нас оточує. Вивченню когнітивної природи метафори присвячено праці Дж.Лакоффа, М.Джонсона, Е.Маккормака, Н.Арутюнової, К.Жоля, А.Баранова та ін.

У цій статті ми подаємо опис когнітивної природи метафори в українських пареміях, які ще не були предметом окремого дослідження, тому ця проблема є **актуальною.**

Метою статті є виявлення метафори в прислів'ях та приказках.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

1) з'ясувати значення та місце метафори в мовознавстві, зокрема в когнітивній лінгвістиці;

2) дослідити метафоричність ментальних репрезентантів народного мислення – паремій – у декількох тематичних групах;

3) визначити хід подальшого детального дослідження метафоричності паремій.

„Когнітивна лінгвістика (від англ. *cognition* – знання, пізнання, пізнавальна здатність) – мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища" [Кочерган 2003: 24].

На думку П.Паршина, основою визначення когнітивної граматики можна вважати наявність модельних конструктів: когнітивні структури та процеси. Серед усіх когнітивних структур і процесів (ідеалізована когнітивна модель, ментальні простори, комплексні багатоаспектні мовні конструкції, когнітивні структури типу фрейма, когнітивні операції типу правил концептуального

висновку та інших) він відводить значне місце такому методу, як метафоричний аналіз (у варіанті, запропонованому Дж.Лакоффом та М.Джонсоном). В основі цього методу лежить розгляд метафори в ролі фундаментальної когнітивної операції, яка забезпечує „трансформацію образних схем з однієї концептуальної сфери в іншу" [Паршин 1996: 31].

П.Паршин зазначає, що для нього „суттєвим є те, що призведення різноманітних семантичних відношень до досить елементарних (перш за все просторових) схем, ... а також виявлення корелятів, природних для концептуальної сфери-джерела наслідків певної її організації в іншій концептуальній сфері, є досить продуктивним, десь навіть захоплюючим і при цьому цілком респектабельним заняттям" [Паршин 1996: 31]. Його думка є слушною, тому що в нашому житті й у нашому мовленні постійно відбувається процес метафоризації. Усе наше життя – це суцільна метафора. Ми поєднуємо загальні поняття (іноді несумісні) в одне ціле, яке набуває нового значення, далекого від прямого значення слів. Метафора збагачує наше мовлення, робить його цікавим та різноманітним.

Пізнаючи світ, ми знаходимо щось нове, таке, що не мажна передати одним словом. Метафора допомагає нам. Виконуючи роль „призми" світобачення, вона „здатна забезпечити розгляд того, що пізнається через вже пізнане, зафіксоване у вигляді значення мовної одиниці" [Телия 1988: 179]. Метафора являється звичайним способом „вираження іншого світосприймання, відмінного від нашого" [Жоль 1984: 84].

Спробуємо з'ясувати значення терміна „метафора". Значна кількість людей слово „метафора" пов'язує з літературою і вважає її літературознавчим терміном. У літературознавчому словнику-довіднику подається таке визначення: „Метафора (грецьк. *metaphora* – перенесення) – один із основних тропів поетичного мовлення. У М. певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю" [Літературознавчий словник-довідник 1997: 456]. Це, так би мовити, перетворювання одного слова кілька разів у певних контекстах.

„Метафора – один з основних тропів: слово або словосполучення, яке розкриває сутність і особливості одного явища через перенесення на нього схожих ознак і властивостей другого явища. При цьому прямі ознаки поєднуються з переносним" [Лесин, Пулинець 1982: 237-238].

„Метафора – художній засіб, що полягає в переносному вживанні слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння, а також слово або вираз, ужиті в такий спосіб" [НТСУМ 1999: 614].

Як бачимо, ці визначення з різних джерел вказують на те, що метафора – троп, художній засіб. Характеристика одного явища відбувається внаслідок перенесення на нього аналогічних, схожих чи подібних ознак іншого явища. Але метафора – це не тільки літературне (художнє) явище, але й лінгвістичне. В Енциклопедії української мови зазначається: „Метафора – семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні у свідомості мовця". Поряд із цим зауважується, що „термін „метафора" вживається також у ширшому

значенні – переносне значення взагалі, що призводить до небажаної термінологічної двозначності" [Українська мова 2000: 307-309].

Отже, метафора – науковий термін, що вживається в художньому й повсякденному мовленні на позначення процесу (метафоризація) утворення нового значення внаслідок поєднання двох референтів.

Дослідження метафори почалося ще з античних часів. Арістотель у праці „Поетика" дав таке визначення цьому поняттю: „Метафора – перенесення слова зі зміною значення або з роду у вид, або з виду в рід, або з виду у вид, або за аналогією (у формі пропорції)" [Жоль 1984: 24].

Багато дослідників-лінгвістів займалося розглядом метафори, серед них: Е.Маккормак, Дж.Лакофф, М.Джонсон, К.Джонсон, М.Блек, Н.Арутюнова, І.Гальперін, І.Білодід, В.Виноградов, О.Потебня та ін. Дж.Лакофф і М.Джонсон вважають, що „сутність метафори полягає в осмисленні та переживанні явищ одного роду в термінах явищ іншого роду" [Лакофф, Джонсон 1990: 389]. Вони наголошують на тому, що „метафора проймає все наше повсякденне життя і виявляється не тільки в мові, але й у мисленні та дії" [Лакофф, Джонсон 1990: 387]. Тим самим дослідники вказують на те, що метафора є невід'ємною ланкою в побудові навколишньої дійсності, яка керує інтелектуальною діяльністю людини та її діями й вчинками.

К.Жоль зазначає, що „метафора – це перша спроба визначення нового поняття за допомогою старого „імені" [Жоль 1984: 7].

На думку І.Білодіда, „метафора (від грецьк. *μεταφορά* – перенесення) – це вид тропа, що побудований за принципом подібності й служить одним із засобів посилення образності й виразності мови. Усяка метафора є переносно вжите слово, що служить засобом образної художньої характеристики" [СУЛМ 1973: 40].

Н.Арутюнова у своїй роботі „Языковая метафора" говорить про те, що метафора є можливістю передати індивідуальність та неповторність конкретного предмета чи явища. У процесі сприйняття світу метафора являється засобом створення образу, з якого вона може також „перетворитися в спосіб формування значень, яких не вистачає мові" [Арутюнова 1979: 147-173].

Таких визначень метафори дуже багато, усі вони досить різні, але разом з тим доповнюють одне одного. Надаючи метафорі вагомого значення, лінгвісти вказують на спільну ознаку: процес перенесення ознак, явищ з одного предмета на інший, унаслідок чого змінюється значення слова, а отже, відбувається збагачення мовлення новими художніми образами.

„Метафори функціонують як когнітивні процеси, за допомогою яких ми поглиблюємо наше уявлення про світ і створюємо нові гіпотези. ...Вони функціонують у якості посередників між людським розумом та культурою. Нові метафори змінюють повсякденну мову, якою ми користуємося, і одночасно змінюють способи нашого сприйняття й осягнення світу" [Маккормак 1990: 360].

З'ясувавши значення та місце метафори в мовознавстві, зокрема її когнітивну сущність, спробуємо дослідити метафоричність ментальних репрезентантів людського мислення – паремій (у народі – прислів'я та приказки).

Прислів’я та приказки – невід’ємна частина людського мислення й мовлення. Прислів’я та приказки як репрезентанти людських знань висвітлюють усі сфери повсякденного життя. „Народні прислів’я відображають духовний склад етносів, їх ідеали, спрямування, їх судження про найрізноманітніші сторони буденності та суспільного життя” [Аникин 1957: 10].

Та не завжди слова і їх поєднання передають істинне значення. Передаючись із покоління в покоління, паремії часто втрачали пряме значення, набуваючи нового, переносного, або функціонували обидва значення. Простежимо це перетворення на прикладах.

Споконвічно народ користується прислів’ями та приказками у повсякденному житті, виражаючи ставлення до природи, до людей, до суспільства в цілому, до всіх сфер життя.

Розглянемо метафоричність паремій у таких тематичних групах:

1. Прислів’я та приказки про природу.
2. Прислів’я та приказки про господарську діяльність.
3. Прислів’я та приказки про людину.

На нашу думку, значна частина паремійного фонду міститься саме в цих тематичних групах.

Прислів’я та приказки про природу, її явища, рослинний і тваринний світ за походженням дуже давні. Спостерігаючи за навколишнім світом, людина пізнавала нове, робила певні висновки, закріплювала в пам’яті все те, про що вона дізналась. Для легкого запам’ятовування найголовніша інформація була узагальнена в одному реченні, в кількох словах. Згодом ці влучні й стислі вислови отримали визначення „прислів’я та приказки”. Вони стали невід’ємною частиною народного життя.

У пареміях про природу (вплив язичницької віри) центральне місце відводилося сонцю (*„Зимове сонце, як удовине серце”, „Сонця решетом не вхопиш”*), зіркам і місяцю (*„Гарно і при місяцю, коли сонця немає”, „Місяць – козацьке сонце”, „З неба зорі хвата, а під носом не бачить”*), вітру (*„Верхове галуззя вітри ломлять”, „Шукай вітра в полі”, „Посієш вітер – пожнеш бурю”*), дощу (*„Від дощу під борону не сховаєшся”, „Дощ іде – гриби будуть”*), землі (*„Більше землю удобряй – будеш мати урожай”, „Земля – наша мати, всіх годує”, „На необробленій землі лиш бур’ян росте”*) тощо [Народні прислів’я та приказки 1999: 7-15].

З прикладів видно, що в значній частині паремій відбувається процес уособлення, персоніфікації (види метафор), що полягає в перенесенні ознак і властивостей людини на предмети, явища природи, тварин та рослини. Холодне серце вдови порівнюється із зимовим сонцем. У той час, коли в Україні процвітало козацтво, люди знали, що для козаків, які здійснювали напади на ворогів уночі, місяць був ріднішим за сонце. Вітер порівнювали з розбишакою, з людиною, вільною у своїх думках і діях. З повагою й шаною ставилися до землі-годувальниці, як до рідної неньки.

Явище персоніфікації спостерігаємо також у прислів’ях та приказках про пори року, яким приділялась значна увага. Спостереження за змінами в природі були дуже важливими, тому що від того, якими будуть весна, літо, осінь і зима, залежав добробут селянина (*„Весна днем красна”, „Весна*

ледачого не любить"; „Бджоли раді цвіту, люди – літу", „Літо зиму годує", „Влітку і качка прачка"; „Восени і горобець багатий", „Курчат восени лічать"; „Зима спитає, де літо було", „Хто має розум, той не їде зимою возом") [Народні прислів'я та приказки 1999: 18-19]. Народ спостерігав за природою, прислухався й придивлявся до її проявів та ніби радився з нею, як із живою істотою.

Прислів'я та приказки про пори року вживаються переважно в їх прямих значеннях., тому що основна задача паремій – передати наступним поколінням знання про навколишній світ, зібрані народом. Зберігаючи в собі матеріал, накопичений століттями, ці маленькі інформатори продовжують виконувати функцію репрезентантів народного світобачення.

Значну частину першої тематичної групи становлять паремії про тваринний і рослинний світ. З часів свого виникнення вони (на відміну від паремій про пори року) мали як пряме, так і переносне значення. Такі прислів'я вживалися переважно при характеристиці людини, а саме при висміюванні її вад, негативних рис характеру. Спостерігаючи за навколишнім світом, люди помічали схожість між тваринами, птахами і людиною в поведінці, зовнішності тощо.

Таким чином, у пареміях відбувалось метафоричне перенесення суттєвих ознак у поведінці та зовнішності тварин і птахів на людину при її характеристиці.

Розглянемо приклади:

„Медвідь танцює, а циган гроші бере" (у житті людей так само одні працюють, а інші на цьому заробляють гроші), *„Вовка боятися – в ліс не йти"* (порада нічого в житті не боятися і робити спроби самореалізації), *„Дивиться лисичкою, а думає вовком"* (характеристика людини), *„Горобець маленький, а серденько має"* (порівняння зовнішності із внутрішнім світом), *„Велика риба в великій воді сидить"* (про соціальний розподіл місць), *„Заснула щука, та зуби не сплять"* (від поганої людини завжди слід чекати неприємностей) [Народні прислів'я та приказки 1999: 35-40].

Велику тематичну групу прислів'їв та приказок про господарську діяльність складають народні вислови про хліборобство, садівництво, домашнє господарство, домашніх тварин, ремесла, професії та ін. Центральними образами виступають домашня худоба, побутові речі, сільськогосподарський реманент тощо.

Розглянемо приклади:

„Найкраще ремесло – плуг і чересло", „Коса косить, поки на камінь не наскочить", „Коса любить брусок і сала кусок", „Не ставай на граблі, бо дістанеш по чолі", „В хаті, як у віночку, і сама сидить, як квіточка", „Порожній мішок плечі муляє", „І тварина розумна, дарма, що не говорить", „І чорна корова біле молоко дає", „З курми спати лягай і з курми вставай", „Готуй воза взимку, а сани влітку" [Народні прислів'я та приказки 1999: 20-42].

Природа займає важливе місце в житті людей. У той час, коли природа та сільське господарство були основою життя, прислів'я та приказки були носіями інформації й уживались у прямому значенні.. Згодом, пізнавши основи навколишнього світу і продовжуючи його вивчення, люди звернули

увагу на самих себе. Людина посіла своє важливе місце у народній скарбниці. Її зовнішність, характер, дії й вчинки, стосунки між людьми – все це знаходить своє відображення у прислів'ях та приказках. Відбувається народження нових паремій, або, точніше, відродження старого в новому, більш актуальному значенні. Прислів'я та приказки про природу, її явища та господарську діяльність інтерпретуються по-новому. Відбувається процес метафоризації.

Значна частина старого паремійного фонду набула вторинного значення. Попереднє поєднання слів прочитується в новій інтерпретації. Втрачаючи пряме значення, народні вислови використовуються в переносному. Таке перетворення паремій відбувається в усіх тематичних групах. І значна частина „нових" прислів'їв та приказок вживається при характеристиці людини, а саме – її поведінки, рис характеру, вад, сімейних та соціальних взаємин тощо.

Так, паремії про природу в певному контексті набувають нового значення. Часто цілий вислів можна заміни одним словом чи словосполученням. Підтвердженням цього являються такі приклади:

„Блисне сонце і в наше віконце" (надія), *„І на сонці є плями"* (всі не без гріха), *„Сонце на всіх однаково світить"* (рівноправність), *„За холодну воду не візьметься"* (лінощі), *„Водою не розлити"* (міцність стосунків), *„І найменший волос свою тінь кидає"* (значимість кожної людини), *„Вчорашньої води не догониш"* (плин часу), *„Вітра в полі доганяти"* (невловимість, недосяжність) тощо [Народні прислів'я та приказки 1999: 7-14].

Споконвіку людина була тісно пов'язана з рослинним і тваринним світом. Ототожнення поведінки, життя тварин і рослин з людським породило багато переносних значень: *„Яблучко від яблуньки недалеко відкотиться"* (подібність дитини до батьків), *„І на здоровій яблуні гнилі яблука бувають"* (не буває ідеальних людей), *„З кривого дерева крива і тінь"* (яка людина, такі її вчинки), *„За ним золоті верби ростуть"* (за що не візьметься, все зіпсує), *„Коли назвався грибом, то лізь у кошик"* (відповідальність за дії та вчинки) та ін. [Народні прислів'я та приказки 1999: 24-25].

Паремії зі сфери тваринного світу набирали метафоричних значень ще з античних часів. За багатьма тваринами закріпилися постійні ознаки: вовк – хижий, лисиця – хитра, заєць – боязливий, собака – злий, осел – дурний і т.д. Подібне відбувалось при розгляді птахів: ворона – криклива, дурна; сова – похмура, непривітна; сорока – балакуча, дятел – працьовитий і т.д. Ці метафоричні ознаки лягли в основу багатьох прислів'їв та приказок, які й у давні часи, і сьогодні вживаються для характеристики людини.

Розглянемо приклади:

„Не будь бараном, то й вовк не з'їсть", „Біда вівцям, де вовк пастухом", „Знайся кінь з конем, а віл з волом", „Вовк змінює шкуру, але ніколи свою натуру", „У вічі, як лис, а поза очі, як біс", „Видно птаха по пір'ю", „Всяка сорока від свого язика страждає" тощо [Народні прислів'я та приказки 1999: 30-39].

Зазнала метафоричних змін і група паремій про господарську діяльність. Це такі, що характеризують деталі господарювання або окремі предмети, назви будівель тощо.

Розглянемо приклади:

„Ні кола, ні двора, ні рогатого вола” (характеристика незаможної людини), *„Чужа хата не гріє”* (своє рідніше, тому здається, що у своїй хаті завжди тепліше), *„Товче воду в ступі”* (про даремність дій), *„Не брудни криниці, бо схочеш водиці”* (людська порада як прямого, так і переносного значення: завжди можеш повернутися до криниці по воду, до людини по допомогу), *„З одної печі та не однакові калачі”* (зображення соціальної нерівності людей на одній землі), *”Бракує клепки в голові”* (характеристика дурної людини), *„Гостра була сокира, та на сук наскочила”* (кожна людина може зробити щось не властиве їй) та ін. [Народні прислів’я та приказки 1999: 26-45].

Уява людини настільки багата, що навіть речі з такої галузі, як господарство, у певному контексті набули переносного значення. Для характеристики людських вад народ поєднує все те, що в реальному житті поєднати неможливо.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1) серед усіх когнітивних структур і процесів метафоричний аналіз посідає значне місце. Метафоризація – це процес, при якому предмет чи явище набувають нового значення. Відбувається це завдяки багатій людській уяві. Багато дослідників займалися дослідженням та вивченням метафори як одного з важливих когнітивних процесів. Узагальнюючи дослідження таких мовознавців, як Н.Арутюнова, М.Кочерган, П.Паршин, Дж.Лакофф, М.Джонсон, Е.Маккормак та інших, можна зробити висновок:

- метафора – це продукт людського мислення;
- метафора – явище літературне (художнє) і лінгвістичне;
- метафора – це продукт (слово або сполучення слів) семантичного процесу перенесення номінативного значення за схожістю та подібністю й отримання вторинного значення в певному контексті;

2) яскравим прикладом людського мислення завжди вважались прислів’я та приказки. Їх значення переоцінити важко, вони стали невід’ємною частиною нашого життя й мають велику пізнавальну цінність. З плином часу паремії не втратили своєї сили. Деякі з них залишаються актуальними навіть після змін суспільного ладу. У наш час вони функціонують у тому самому вигляді, але з новим значенням. Відбувається процес метафоризації. Дослідження підтвердило, що значна частина паремійного фонду вживається як у прямому, так і в переносному значенні. Більшість паремій набувають вторинного значення при характеристиці людини: її характеру, поведінки, суспільних та міжособистісних стосунків тощо. Багатогранність прислів’їв та приказок, їх постійні функціональні зміни і надалі будуть привертати увагу дослідників різних напрямків;

3) у подальшому нам слід зосередити увагу на когнітивному досліджені ментальних концептів, які наявні в пареміях: „воля”, „справедливість”, „доля”, „душа”, „жінка”, „чоловік” та інших, зокрема їх метафоричності.

Література

Аникин 1957 – Аникин В.Г. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор, – М.: Учпедгиз, 1957. – 240 с.; **Арутюнова 1979** – Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и

поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 147-173; **Жоль 1984** – Жоль К.К. Мысль. Слово. Метафора. Проблемы семантики в философском освещении. – К.: Наукова думка, 1984. – 303 с.; **Кочерган 2003** – Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24-29; **Лакофф, Джонсон 1990** – Лакофф Дж., Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живём // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-433; **Лесин, Пулинець 1982** – Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. – К.: Рад. школа, 1982. – 486 с.; **Літературознавчий словник-довідник 1997** – Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.; **Народні прислів'я та приказки 1999** – Народні прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.Дмитренка. – К.: Ред. часопису „Народознавство", 1999. – 180 с.; **НТСУМ 1999** – Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. – Т. 2. – К.: АКОНІТ, 1999; **Паршин 1996** – Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. – 1996. – № 2. – С. 19-42; **СУЛМ 1973** – Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 439 с.; **Телия 1988** – Телия В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204. **Українська мова 2000** – Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **Эрл Маккормак 1990** – Эрл Маккормак. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 358-386.

Kovalskaya N. A. Cognitive aspect of metaphor in Ukrainian paremias.

The article is devoted to cognitive nature of metaphor in Ukrainian paremias.

Metaphor attributes as one of cognitive methods are systematized and generalized in the article, its place in cognitive linguistics is revealed and metaphor presence and place in Ukrainian proverbs and sayings is investigated.

Key-words: cognitive linguistics, metaphor, metaphoration, paremia, proverb, saying.